

UOT 94(479.24)

ŞAHLAR ŞƏRİFOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan

AZƏRBAYCANIN MARAĞA ŞƏHƏRİNİN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ ƏRƏBDİLLİ MƏNBƏLƏRDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Ər-Ran, Marağa, Mərvan ibn Məhəmməd, əl-Vacna ibn Ər-Rəvvad

Azərbaycan tarixən təbii-coğrafi, etno-siyasi və sosial-mədəni baxımdan həm zəngin, həm də olduqca əhəmiyyətli ərazilərdən biri hesab olunur. Tarixlər boyu müxtəlif coğrafiyaşünaslar, səyyahlar, tarixçilər bu ərazi və burada yerləşən şəhərlər haqqında əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vermişlər. Qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan və şəhərləri haqqında həm antik mənbələrdə, həm də orta əsr ərəbdilli-farsdilli mənbələrində zəngin məlumatlara rast gəlinir. Bu tarixi qaynaqlarda Azərbaycanın qədim şəhərləri olan Təbriz, Marağa, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Urmiya, Bərdə, Tiflis, Məyanic, Xuveyy, Səlməs, Mərənd, Ərdəbil və digər şəhərlərin təbii-coğrafi şəraiti, etno-siyasi durumu, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı haqqında geniş məlumatlar verilir. Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan şəhərləri haqqında olduqca əhəmiyyətli elmi tədqiqat əsərləri yazılmış və nəşr olunmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İranın şimal-qərb hissələrini əhatə edirdi. Azərbaycanın tarixi hüduqları bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bildiyimiz kimi XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan ərazisi Rusiya ilə Qacarlar arasında iki yerə bölünmüşdür. Bu tarixdən başlayaraq artıq elmi ədəbiyyatda və siyasi sənədlərdə “Şimali Azərbaycan” və “Cənubi Azərbaycan” məfhumları tez-tez işlədilməyə başlanmışdır. Bunlar arasındakı sərhəd əsas etibarilə Araz çayı hesab olunur. Buna baxmayaraq mənbələr əsasında deyə bilərik ki, qədim və orta əsrlər dövründə əhali arasında “Arazın cənubu” və “Arazın şimalı”, “Cənubi Azərbaycan”

və “Yuxarı (Şimali) Azərbaycan” ifadələri tez-tez işlədilir.

651-ci ildə Sasanilər dövlətinin süqut etməsindən sonra Azərbaycan torpaqları da Ərəb xilafəti tərkibinə iki əyalət – Azərbaycan və Arran əyalətləri kimi daxil edildi. Ərəbdilli mənbələr həmin ərazilərdən vahid bir ölkə kimi bəhs edəndə onu məhz Azərbaycan olaraq qeyd edirdilər [2, s. 49-52].

Tarixi Azərbaycan ərazisində bir çox feodal dövlətlər yaranmışdır. Bu dövlətlərin bəziləri qısa müddət ərzində tarix səhnəsindən silinsə də, digərləri əsrlər boyu davam etmişdir. Bunlardan Sacilər və Salarilər dövlətlərini qeyd edə bilərik. Bu dövlətlərin hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə Dərbənddən Marağaya qədər, bəzi vaxtlarda isə Həmədan və Qəzvinə qədər Azərbaycan torpaqları vahid dövlətdə birləşdirilmişdir [14, s. 9].

Orta əsr ərəbdilli müəllifləri (Əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Məsudi, Qudama ibn Cəfər və başqaları) Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş şəhərlər haqqında maraqlı məlumatlar verirlər. İlk yazılı qaynaqlardan əldə olunan məlumatlara görə, Azərbaycan şəhərləri əsas etibarilə xarici hücumlardan qorunmaq məqsədilə hasar və xəndəklərlə əhatə olunurdu. Orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti öz dövrünün iqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatında mühüm rol oynayan mədəni mərkəzlər idi. Ərəbdilli mənbələrdə Azərbaycanın qədim və paytaxt şəhərlərindən olan Marağa haqqında daha geniş məlumat verilir. Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Marağa, eyni zamanda Azərbaycanın mədəniyyət, ədəbiyyat, siyasət və dini mərkəzi olmuşdur.

Azərbaycanın paytaxt şəhərlərindən olan Marağa Sacilərin, daha sonra Rəvvadilərin pay-

taxtı olmuşdur. Mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik şəhərlərdən olan Marağa, IX əsrdə Azərbaycan şəhərləri içərisində ən məşhurlarından biri hesab olunurdu. Ərəbdilli müəlliflərdən olan əl-Bəlazuri (IX əsr), əl-İstəxri (X əsr), əl-Yəqubi (X əsr), İbn əl-Fəqih (X əsr), İbn Havqəl (X əsr), əl-Müqəddəsi (X əsr) və başqaları Marağa və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat vermişlər.

Ərəbdilli mənbələrdə Ərdəbildən sonra Marağa şəhəri Azərbaycanın böyük şəhəri olaraq qeyd olunur. Marağa şəhərinin ərəblərdən əvvəlki tarixi haqqında məlumat verən orta əsr coğrafiyaşünas alimlərindən olan əl-İstəxri şəhəri “qədim dövrdə əsgəri düşərgənin və hökmdar sarayının burada olması” qeyd etməklə yanaşı, ərəblərin Marağa adlandırdıqları yerin keçmiş inzibati-siyasi əhəmiyyətini də təsdiq edir [10, s.181]. X əsrin müəlliflərindən olan əl-İstəxri mənbə olaraq istifadə etdiyimiz “Kitab əl-məsəlik əl-məmalik” (“Yollar və məmmləkətlər kitabı”) adlı əsərində Azərbaycanın sərhədləri, şəhərləri, şəhərlərarası yollar, yollar arasındakı məsafələr və eyni zamanda Azərbaycandan keçən ticarət yolları haqqında da geniş məlumat verir. əl-İstəxri ilə eyni dövrdə yaşayan və iki dəfə Azərbaycanda olan coğrafiyaşünas alim İbn Havqəl “nahiyə divanlarının xəzinəsinin” də Marağa şəhərində olduğunu qeyd edir [12, s.288]. Ərəbdilli tarixçilərdən olan əl-Bəlazuriyə görə şəhərin Sasanilər dövründə adı Əfrahəruz olmuşdur [3, s.461]. Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında geniş məlumat verən əl-Bəlazuri, hətta əsərində “Azərbaycanın fəthi” adlı xüsusi fəsil açmışdır. Bu fəsildə Azərbaycana edilən ilk ərəb yürüşləri, ərəblərlə azərbaycanlılar arasında bağlanan müqavilələr haqqında da maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Mənbələrdə şəhərin “Marağa” adlanması barədə belə bir hadisə qeyd olunur: “Ərməniyə və Azərbaycan valisi Mərvan ibn Məhəmməd Muğan və Cilanın (Gilanın) fəthindən qayıdarkən onun yaxınlığında düşərgə salmışdı. Həmin ərazidə çoxlu peyin olduğu üçün onun və silahdaşlarının atları peyinin içində ağnəməyə başlamışdılar. Ona görə də belə deyirdilər: Gedin əl-Marağa kəndinə. Sonralar adamlar “kənd” sözünü atdılar və “əl-Marağa” dedilər” [3, s.461; 4, s.330].

Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin xilafəti dövründə (786-809) Vəcna əl-Əzdi və qulamı Sədəqə bin Əlinin rəhbərliyi ilə Marağada xilafətə qarşı iğtişaş baş verdi. Bu dövrdə Azərbaycan və Ərməniyyə valisi olan Xüzeymənin göstərişilə Marağaya qoşun və silah toplamaqla yanaşı, şəhərin ətrafına qoruyucu divarlar da çəkilmişdir [3, s.462]. Yalnız görülən bu tədbirlərdən sonra vali Xüzeymə, Vəcna əl-Əzdi və qulamı Sədəqə bin Əlinin başlatdığı qiyamı yatıraraq şəhəri yenidən Xilafətə tabe etmişdir.

Marağa şəhərinin Xilafətə tabe edilməsindən sonra digər Azərbaycan şəhərləri kimi bu şəhər də, ərəb canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başlamışdır. Eyni zamanda şəhər xəlifənin təyin etdiyi valilərin mərkəzi şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərin ətrafına qoruyucu hasarlar çəkdiən valilər, şəhərdə böyük qoşun saxlayırdılar. Azərbaycan Rəvvadilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə şəhər onlara tabe edilmişdir. Abbasilər dövründə xilafətə və onun zülmünə qarşı baş verən ən böyük üsyanlardan olan, Babakin başçılığı ilə təxminən 60 ilə yaxın davam edən Xürrəmilər hərəkatı zamanında Marağaya sığınan əhali böyük istehkamlar qurmuşlar [12, s.581].

Ərəbdilli tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərdən olan İbn əl-Fəqih Marağa şəhərinin inkişaf dövrünü Mərvan ibn Məhəmmədə aid edir. “Kitab əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Marağa şəhərindən bəhs edən alim, şəhərin Mərvanın himayəsinə könüllü olaraq keçməsi, onun tərəfindən bərpa edilərək genişləndirilməsi, əhalinin yenidən məskunlaşması üçün hər cür şəraitin yaradılması, əhalinin abadlaşdırma işlərində fəal iştirak etməsindən bəhs edir [12, s.581].

Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin (786-809) dövründə Əzd qəbiləsinə mənsub əl-Vəcna ibn ər-Rəvvad və qəbilənin məvlası Sadaqa ibn Əli Marağada xilafətə qarşı üsyan qaldırmışdı. Bu üsyanın qarşısını almaq istəyən Azərbaycan və Ərməniyyə valisi Xüzeymə ibn Xəzim şəhəri qala divarları ilə möhkəmlətməmiş, buranı paytaxt edərək, şəhərdə çoxsaylı qoşun yerləşdirmişdi [12, s.581; 3, s.461-462; 4, s.330]. Xəlifə Məmunun (813-833) dövründə Əhməd ibn Cüneyd ibn Fərzəndi və Əli ibn Hişam bu divarları yenidən təmir etdirmişdir [3, s.462; 4, s.330; 17, V, s.93].

XIII əsr tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərinəndən olan Zəkəriyyə əl-Qəzvini Marağanı “böyük şəhər və ölkənin paytaxtı” adlandırmaqla yanaşı burada qədim atəşpərəstlik məbədlərinin, mədrəsə və gözəl xanəqahların olduğunu da qeyd edir [20, s.562; 19, s.377].

Marağa haqqında məlumat verən coğrafiyaşünas Yaqut əl-Həməvi şəhərdə ədib, şair, mühəddis və fəqihlərin olduğunu qeyd edir. Bunlardan hədis toplamaq məqsədilə bir çox yerlərə səyahət etmiş, Nişapurda yaşamış, Dəməşqdə və başqa yerlərdə məşhur alim və ədibləri dinləmiş Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Məhəmməd əl-Marağinin adını xüsusi qeyd edir [17, V, s.93].

Azərbaycan ərazisi və şəhərləri haqqında geniş məlumat verən ərəbdilli coğrafiyaşünas alimlərdən biri də Əbulqasim Ubeydullah ibn Xordadbehdir. Müəllif “Kitab əl-məsəlik vəl-məmalik” adlı əsərində erkən xilafət dövründə Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi məsələlər, şəhərlər, şəhərlər arasındakı məsafələr və kənd təsərrüfatı haqqında da qiymətli məlumatlar verir. Azərbaycan vilayətinin şəhərlərini qeyd edən coğrafiyaşünas alim bu şəhərlər sırasında Marağanı da qeyd etmişdir [8, s.119].

Azərbaycan şəhərləri arasında olan məsafə haqqında məlumat verən İbn Xordadbeh Marağadan Cənzəyə 6 fərsəx, sonra Musa-abada 5 fərsəx, sonra Bərzəyə 4 fərsəx, sonra Cabravana 8 fərsəx, sonra Nərizə 4 fərsəx, sonra Urmiyaya 14 fərsəx, sonra Salmasa quru və Urmiya gölü ilə 6 fərsəx olduğunu qeyd edir [8, s.121].

İran mənşəli coğrafiyaşünas alim İbn Xordadbeh eyni zamanda Azərbaycan şəhərlərini və Azərbaycan vilayətlərində meydana gələn hökmdarlıqları qeyd edərək yazır ki, Marağa, Məyanic, Ərdəbil, Varsan, Sisər, Bərzə, Saburxast və Təbriz Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdinin hakimiyyəti altında idi [8, s.119; 14, s.319].

Ərəbdilli tarixçilərdən olan əl-Yəqubi “Kitab əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Azərbaycandan bəhs edərək Marağa şəhərini də qeyd edərək belə yazır: Azərbaycana getmək istəyən, Zəncandan çıxaraq, 4 mərhələ Ərdəbil şəhərinə gedir. Bu onun ilk qarşılaşdığı Azərbaycan şəhərlərindəndir. Ərdəbildən Azərbaycan mahallarından olan Bərzəndə 3 günlük yoldur. Bərzənddən Azərbaycan mahallarından

olan Varsan, Varsandan əl-Beyləqana, əl-Beyləqandan Marağaya gedirsən bu, Yuxarı Azərbaycanın şəhəridir. Müəllif Azərbaycan mahallarından Ərdəbil, Bərzənd, Varsan, Bərdə, Şiz, Sərat, Mərand, Təbriz, Məyanic, Urmiya, Xuveyy və Səlmas şəhərlərinin adlarını da qeyd edir [18, s.47]. Uzun müddət Azərbaycanda yaşayan əl-Yəqubi bir neçə hakimin yanında kətiblik vəzifəsini də icra etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın və Ərməniyyənin tarixi və coğrafi mövqeyini dərinləndirən tədqiq edərək “Kitab əl-buldan” adlı əsərində qiymətli məlumatlar vermişdir.

X əsr tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərinəndən olan İbn əl-Fəqih əl-Həmədani “Kitab əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Azərbaycan şəhəri Marağa haqqında belə qeyd edir: “Əfrəhəruz adlandırılan Marağa Ərməniyyə valisi Mərvan ibn Məhəmmədin və silahdaşlarının mal-qarasının otlaq yeri olmuşdur. Onlar buranı “əl-Marağa” adlandırırdılar. Sonra adamlar “qəryə” sözünü ataraq “əl-Marağa” dedilər. Əhalisi onu Mərvanın himayəsinə verdi. Ümeyyəoğullarının başqa yerləri ilə birlikdə bura da ələ keçirildi və Harun ər-Rəşidin qızlarından birinin oldu. Əl-Vacna əl-Əzdi və əl-Əzd qəbiləsinin məvlası olan Sadaqa ibn Əli üsyan etdikdə, Harunun dövründə Xüzeymə ibn Xəzim Ərməniyyənin və Azərbaycanın valisi oldu. O, Marağanın divarlarını tikdirdi, onu möhkəmlətdi, paytaxt edərək burada qoşun yerləşdirdi” [12, s.581].

X əsrin 80-ci illərinə aid edilən “Hüdüd əl-aləm” (“Dünyanın sərhədləri”) əsərində Azərbaycan şəhərləri, məşhur qəsəbələr və bəzi qalalar Ərdəbil, Sərav, Miyanə, Xunə, Cəbrəvan, Təbriz, Marağa, Bərzənd, Muğan, Varsan, Dvin (Dəbil), Dəxərrəqan, Salmas, Xuveyy (Xoy), Bərkəri, Ərciş, Əxlat, Naxçıvan, Bidlis, Malazcird, Qalıqala, Məyyafariqin, Mərand, Miməz, Əhər, Sincan, Qaban, Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Şəmkür, Xunan, Tiflis, Şəki, Mübarəki (böyük kənd), Suq əl-Cibəl, Sunbatman, Sanar, Qəbələ, Bərdic, Şirvan, Xursan, Layzan, Girdman, Şavuran (Şabran), Dərbənd və Bakı haqqında məlumat verilir [11, s.164-169; 14, s.376].

“Hüdüd əl-aləm”də Bərdə və Marağanın böyük [11, s.164, 167], Ərdəbil, Beyləqan, Təbriz, Naxçıvan, Şəki, Şabran, Girdman, Gəncə, Şəmkir, Xuveyy və Səlmasın “abad, xürrəm

və nemətli şəhər olduğu” göstərilir [11, s.164, 166, 167, 168, 169].

Adı çəkilən əsərdə Marağa haqqında belə yazılır: “Böyük, bol nemətli, axar sulara və səfalı bağlara malik olan Marağa şəhərinin böyük hasarı var idi. Bu hasar Əbu Sac tərəfindən dağıdıldı” [11, s.164].

889-cu ildə Azərbaycan və Ərməniyyə valisi təyin edilən Məhəmməd ibn Əbu Sac, Azərbaycana gəldiyi zaman Marağa hakimi Abdullah ibn Həsən onun valiliyini qəbul etməyərək şəhərə buraxmır. Marağa şəhərini mühasirəyə alaraq döyüşə başlayan İbn Əbu Sac, Abdullah ibn Həsəni və tərəfdarlarını əsir götürür. Əmlakının ələ keçirilməsindən sonra isə onu edam etdirir [14, s.130].

Yusif ibn Əbu Saca qədər Sacilər dövlətinin paytaxtı Marağadan Ərdəbilə şəhərinə köçürülmüşdü. Lakin buna baxmayaraq, Marağa şəhəri yenə də iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda idi. Erkən dövr mənbələrini tədqiq etdikdə məlum olur ki, X əsrdə Azərbaycanın təbii sərvətlərlə zəngin və istehkamları olan böyük şəhərlərindən biri də məhz Marağa şəhəri olmuşdur.

Sacilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycan şəhərlərindən olan Bərdə, Beyləqan, Təbriz, Marağa, Mərənd, Urmu, Salmas və Xuveyy siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik şəhərlər idi [14, s.140-141].

X əsr alimlərindən olan Əbu Əli Əhməd ibn Ömər ibn Rusta “Kitab əl-əlaq ən-nəfisə” (“Qiymətli incilər kitabı” adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərindən olan Ərdəbil, Mərənd, Bacərvan və Varsan şəhərləri ilə yanaşı Marağanın da adını qeyd edir [9, s.106].

Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də İbn Qudamədir. X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan Əbul-Fərəc Qudama ibn Cəfər “Kitab əl-xərac və sanət əl-kitaba” (“Xərac və katiblik sənəti kitabı”) əsərində Azərbaycana gedən yollardan bəhs edərək Saburxastdan Marağaya 7 fərsəx, Marağadan Dih əl-xərqana 11 fərsəx, Marağadan Kulsəraya 10 fərsəx olduğunu qeyd edir [7, s.110-111]. Zəncandan Marağaya 11 sikkə, Marağadan Məyanicə 2 sikkə, Məyanicədən Ərdəbilə 11 sikkə, Ərdəbildən Varsan poçt məntəqəsinə - bura Azərbaycan əyalətinin sonuncu poçt məntəqəsidir - 11 sikkə, Varsan

poçt məntəqəsindən Bərdə şəhərinə qədər 8 sikkə, Bərdə poçt məntəqəsindən Mənsurəyə 4 sikkə, Bərdədən Mütəvəkkiləyyə şəhərinə qədər 6 sikkə, Mütəvəkkiləyyədən Tiflisə qədər 10 sikkədir [7, s.126]. İbn Qudamənin adını qeyd etdiyimiz əsərində erkən xilafət dövründə Azərbaycandan alınan xərac vergisi və Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası haqqında da ətraflı məlumatlar mövcuddur [14, s. 19].

X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri “Kitab əl-məsəlik əl-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər kitabı”) adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edərək Ərdəbil şəhərindən sonra Marağanı ikinci böyük şəhər adlandırır. Qədim dövrdə əsgəri düşərgə və hökmdar sarayının burada olduğunu qeyd edən əl-İstəxri, Marağanı ürəkaçan, məhsuldar, bağları, rustaqları, əkin sahələri çox olan bir şəhər olaraq qeyd edir. Müəllif, şəhərin ətrafında İbn Əbu Sacın dağıtdığı divarın olduğunu qeyd edir [10, 181].

Azərbaycan, Ərməniyə və ər-Ran vilayətlərinin məsafələrinə toxunan əl-İstəxri Kulsurədən Marağaya 10 fərsəxdir olduğunu qeyd edir [10, s.194; 16, s.275].

Marağadan Dəbilə ticarət yolu haqqında məlumat verən əl-İstəxri Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx yol olduğunu yazır [10, s.194; 1, s.212]. Eyni zamanda müəllif Marağadan Dəxərqana 2 mərhələ, Marağadan Dinavərə isə 60 fərsəx məsafə olduğunu bildirir [10, s.194].

X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan İbn Havqəl “Kitab surat əl-ard” “Yer kürəsinin surəti”) əsərində Azərbaycan şəhərlərindən olan Marağa haqqında belə qeyd edir: “Böyüklüyünə görə Ərdəbildən sonra Marağa gəlir. Paytaxt və hərbi düşərgə şəhəri olduğu üçün nahiyə divanlarının xəzinəsi də burada yerləşirdi. Əbul Qasim Yusif ibn əd-Davdaz ibn əd-Davdaşt bunları Ərdəbilə köçürməklə onu bütün ölkə üçün mərkəz etdi. Axar çay və suralara, təbii sərvətlərə, çoxlu bağlara və meyvələrə malik olan Marağa gəzməli yerdir. Buranın Ərdəhir kəndində kəndin adına uyğun əl-dəhiri deyilən uzunsov formalı Xorasan qovununa bənzər qovun yetişir. Marağanın ətrafında divarlar olub, Yusif ibn Əbu Sac təqribən əs-Sallar Ərdəbil divarlarını dağıtdığı zaman onları dağıtmışdır [13, s.288-289].

Arrandakı şəhərlər haqqında məlumatların təqdimatına Bab əl-Əbvabdan (Dərbənddən) başlayan İbn Havqəl Arrandan əslində, Azərbaycan tərkibində olan bir vilayət kimi bəhs edir və onun Dərbənddən Araz çayınadək olan əraziləri əhatə etdiyini göstərir. Arranın şəhərlərini ardıcılıqla təqdim edən müəllif əvvəlcə, şimaldan qərbə doğru Lahican, Qibsi, Qəbələ, Şəki və Tiflis şəhərlərini qeyd edir. Daha sonra isə əsərdə Dərbənd-Bərdə yolu üzərində yerləşən Şabran, Şamaxı, Bərdic, Bərdə şəhərlərindən bəhs olunur. İbn Havqəl Bərdədən Tiflisə qədər uzanan yolun üzərində Gəncə, Şəmkir, Xunan, əl-Qələ şəhərlərinin olduğunu göstərir. Ər-Ras çayı (Araz çayı) üzərində Varsan şəhərinin yerləşdiyini qeyd edən müəllif daha sonra Bərdədən Ərdəbilə uzanan yol üzərində Bərzənd şəhərinin olduğunu göstərir. İbn Havqəl yalnız bundan sonra Araz çayından cənubdakı Azərbaycan şəhərlərinin təsvirinə başlayır. Ərdəbildən Dəbilə uzanan yolun üzərində Meymənd, Əhər, Ruzqan şəhərlərinin yerləşdiyini yazan müəllif Ərdəbildən Bidlisə istiqamətlənən yol üzərində olan daha çox şəhərdən bəhs edir. Sərah, Marağa, Daxerqan, Təbriz, Səlmas, Xoy, Bərkəri, Mərənd, Miyanə, Cəbravan, Xunəc şəhərləri də İbn Havqəlin xəritəsində öz əksini tapmışdır [15, s. 381-387; 1, cild 39, s.10-31].

Azərbaycan şəhərləri və onun ətrafındakı kəndlərdən bəhs edən İbn Havqəl əkin sahələrinin geniş yayıldığını və müxtəlif dənli məhsullar becərildiyini göstərir. Həmin taxıl məhsullarının emalından bəhs edən müəllif dəyirmanlar haqqında da məlumat verir. Ümumiyyətlə, müəllifin verdiyi məlumatlara əsasən iqlimdə və ətraf ərazilərdə üç növ dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur [15, s. 381-387; cild 39, s.10-31].

Azərbaycanda Marağa ilə Urmiya arasında yerləşən Kəbuzan gölünün suyu şor olduğu üçün burada balıq və ya heyvan yoxdur. Göldə ticarət məqsədilə Təbriz və Dəxərraqan şəhərləri arasında gəmilər hərəkət edir [13, s.289, 296].

Bu nahiyələrin yol və məsafələri haqqında məlumat verən İbn Havqəl, Ərdəbildən Marağaya 40 fərsəx, Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx, Marağadan Dəbilə Urmiya və Səlmasdan Xuveyyədək 53 fərsəx, Marağadan Dinavərə

isə 60 fərsəx məsafə olduğunu qeyd edir [13, s.302-303].

İbn Havqəl “Azərbaycanın paytaxtının əvvəllər Marağa şəhəri olduğunu sonralar Sacilərədən olan Əbülqasimin paytaxtı Ərdəbilə köçürdüyünü” bildirir [13, s.288].

X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Müqəddəsi “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim” (“İqlimlərin öyrənilməsi üçün mükəmməl təsnifat”) əsərində Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən olan Marağanı istehkamı, qalası, rabadı və istehkamları palçıqdan olan bir şəhər kimi təsvir edir [6, s.377].

Əl-Müqəddəsi Azərbaycan şəhərləri arasındakı məsafələr haqqında məlumat verərkən Marağadan başlasın, Qəndəriyəyə 2 mərhələ, sonra Qaryaya 3 mərhələ, sonra əl-Həsən ibn Əli qalasına 1 mərhələ, sonra Şəhrəzura 30 fərsəxdir. Marağadan başlasın, Navarinə 1 mərhələ. Marağadan başlasın əl-Xərraqana 2 mərhələ, sonra Təbrizə 1 mərhələ, sonra Mərəndə 1 mərhələdir. Marağadan başlasın, Xərə Ruza 1 mərhələ, sonra Musaabada 1 mərhələ, sonra Bərzəyə iki bərid, sonra Tiflisə 1 bərid, sonra Cabravana 1 mərhələ, sonra Nərizə 2 bərid, sonra Urmiyaya 1 mərhələdir. Marağadan başlasın, Səburxasta 1 mərhələ, sonra Bərzəyə 1 mərhələ, sonra əl-Beyləqana 1 mərhələ, sonra Sisərə 1 mərhələ, sonra Van təpəsinə 1 mərhələ, sonra əl-Xubarcana 1 mərhələ, sonra əd-Dinavərə 1 mərhələ [6, s.382-383], əd-Dinavərə isə 60 fərsəx məsafə olduğunu bildirir [6, s.384].

Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında məlumat verən XIII əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən biri də Zəkəriyyə ibn Məhəmməd əl-Qəzvinidir. Zəkəriyyə əl-Qəzvinin “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” (“Ölkələrdəki abidələr və (Allah) bəndələri haqqında xəbərlər”) adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərindən olan Marağa haqqında geniş məlumat verir: “Marağa Azərbaycan ölkəsində böyük məşhur şəhər və onun paytaxtıdır. Şəhərin əhalisi sıxdır. Çoxlu çayları və meyvə ağacları olan şəhərdə atəşpərəstlərə aid qədim abidələr, mədrəsələr və xanəqahlar da vardır. Şəhərin Qiyamətabad bağ sakinləri meyvənin bolluğundan məhsulunun hamısını yığa bilmir və meyvələr ağaclardan yerə tökülür. Qiyamətabadın yanında bolsulu quyu var, ondan isti su axır. Quyunun yanına əlillər gəlir, onun

suyunda çimir və sağalirlar. Bu bir neçə bulaqdır, xroniki xəstələr və qoturluğa tutulmuşlar onların yanına gəlirlər. Quyunun suyu çıxarılıb, yerə axıdılrsa, bərkiyərk daşa çevrilir.

Marağa yaxınlığında “Zəncəkən” adlı dağda şirin sulu bir bulaq var. Bu bulağın suyu ilə yoğrulmuş xəmir yaxşı gəlir. Bu sudan istifadə etdikdə çörək daha yaxşı alınır və buna görə də çörəkçilər öz unlarını bu su ilə yoğurlar. Su bərkiyərk iri daşlar əmələ gətirir, adamlar da həmin daşlardan özlərinə ev tikdikdə istifadə edirlər. Şəhərin fəxri özünün səxavəti, alicənablığı, bir çox xeyirxah işləri və etdiyi hər cür ianələri ilə məşhur olan qazi Sədrəddindir. Onun xeyirxah işləri sırasında Qəzvin şəhərinin divarlarının çəkilməsi qeyd olunmalıdır. Dövrümüzün hətta ən qüdrətli hökmdarları da buna bənzərini qura bilməzlər. O, kərpicdən hədsiz hündürükdə olan şəhər darvazasını saldırmış, divarları palçıqdan, mazğalları kərpicdən qurmuşdur. Bu şəhər olduqca böyükdür” [20, s.562-563; 19, s.377-378].

Beləliklə, VIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri hesab olunan Marağa IX əsrin sonlarında öz mövqeyini Ərdəbilə vermişdir. İqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat baxımından digər şəhərlərdən geri qalmayan Marağa, orta əsrlərdə Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərindən biri olmuşdur. Bunları nəzərə alan ərəbdilli müəlliflər hərbi düşərgə, xəzinə və hökumət idarələrinin Marağada yerləşdiyini qeyd etmişlər. Digər şəhərlər kimi Marağa şəhəri də yerli feodallar və gəlmə ərəblər tərəfindən idarə edilirdi. Feodalların bəziləri əldə etdikləri gəlirləri sələmə verərək böyük gəlir toplayırdılar. Feodalların torpağında yaşayan və torpağı becərən kəndlilərdən torpaq vergisini mübaşirlər (feodal nümayəndələri) toplayırdılar.

Eyni zamanda erkən orta əsr ərəbdilli səyahətçi və coğrafiyaşünaslarının diqqətini cəlb edən Marağa ilə yanaşı digər Azərbaycan şəhərlərində zərbcəxanaların mövcud olması IX əsrin sonları, X əsrin əvvəllərində bu şəhərlərin siyasi, iqtisadi və ictimai baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Ərəbdilli mənbələr Azərbaycan tarixinin və onun şəhərlərinin öyrənilməsi üçün ən mühüm mənbələrdən hesab olunur. Gələcəkdə ərəbdilli mənbələrin araşdırılması Azərbaycan və onun

şəhərləri haqqında yeni faktların meydana çıxmasına və bununla da Azərbaycan tarixinin daha da dərinlən öyrənilməsinə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev R.Ə. İbn Havqəlin “Kitab surət əl-Ard” əsəri Azərbaycan haqqında” / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, Turxan NPB, Bakı: 2011, cild 39, s.10-31.

2. Ağayev R.Ə. Ərəb Xilafəti dövründə “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı və onun hüdudları / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri / Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları: 2 hissədə, I hissə, Bakı, 2015, s. 49-52.

3. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhulbuldan. Dəru-l-kutubul-ilmiiyyə, Beyrut: 1987, 777 s.

4. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhulbuldan. Mətbəati-Biril, Leyden: 1866, 681 s.

5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 454 s.

6. Əl-Müqəddəsi. Şəmsəddin Əbi Abdullah Məhəmməd ibn Əhmədş Əhsənət-təqasim fi mərifətil-əqalim. Məktəbətü mədbulü, Qahirə: 1991, 505 s.

7. Əbul-Fərəc Qudama ibn Cəfər. Kitab əlxərac. Dəru-r-raşid, Bağdad: 1981, 632 s.

8. Əbul Qasim Ubeydullah İbn Xordadbeh. Əl-məsəlik vəl-məmalik. Bimətbəati Biril, Leyden: 1889, 340 s.

9. Əbu Əli Əhməd ibn Ömər İbn Rusta. Kitab əl-əlaq ən-nəfisə. Bimətbəati-biril. Leyden: 1892, 392 s.

10. Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-İstəxri. Kitab məsalik əl-məmalik. Bimətbəati Biril, Leyden: 1870, 357 s.

11. Hüdud əl-Aləm min əl-məşriqi iləl-məğrib. Əd-dərus-səqafiiyyəti lin-naşri, Qahirə: 2002, 258 s.

12. İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni. Kitab əl-buldan. Aləmul-kuttab, Beyrut: 1996, 760 s.

13. İbn Havqəl. Kitab surat əl-ard. Dərus-sadr, Beyrut, Lübnan: 1992, 439 s.

14. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Turxan NPB, Bakı: 2015, 458 s.

15. Şərifov Ş.Ş. Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinin erkən orta əsrlər tarixi ərəbdilli mənbələrdə / AMEA Sosial Elmlər, Bakı: 2021, № 1, s. 381-387.

16. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə, Elm və təhsil, Bakı: 2016, 480 s.

17. Yaqut əl-Həməvi. Mucəmm əl-buldan. Darus-sadr, Beyrut: 1977, 461 s.

18. Yəqubi. Əhməd ibn Əbi Yəqub. Kitab əl-buldan. Bimətbəa Bəril, Leyden: 1860, 168 s.

19. Zəkəriyyə əl-Qəzvini. Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad. Əl-mustafa, Leyden: 1848, 427 s.

20. Zəkəriyyə əl-Qəzvini. Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad. Darus-sadr, Beyrut, 680 s.

Summary

Shahlar Sharifov

Early medieval history of Maragha city of Azerbaijan in Arabic sources

Just as the history of Azerbaijan is ancient, so is the history of its cities. One of these cities is the ancient city of Maragha, one of the capital cities. Maragha, one of the cities of economic importance, was considered one of the most famous cities of Azerbaijan in the IX century. The city of Maragha was one of the most famous cities in the Near and Middle East in the early and Middle Ages. Al-Balazuri, al-Istakhri, al-Yaqubi, Ibn al-Faqih, Ibn Hawqal, al-Muqaddasi and others, among the medieval Arabic authors, gave information about Maragha and its importance.

Arabic-language sources provide detailed information about the city of Maragha. Arab authors who provide information about the city note that there were writers, poets, hadis scholars and jurists in the city. Among them, Abu Muhammad Ja'far ibn Muhammad al-Maraghi, one of the scholars of hadis, who traveled to many places to collect hadiths and listened to famous scholars and writers, is especially mentioned.

In Arabic sources, Maragha is mentioned as a city with large, fertile, flowing, and lush gardens. Arab authors also give information about many ancient monuments, madrasas and khanagahs left by fire-worshippers in Maragha.

Key words: *Azerbaijan, Ar-Ran, Maragha, Marwan ibn Muhammad, al-Wajna ibn ar-Rawwad*

Резюме

Шахлар Шарифов

Раннесредневековая история азербайджанского города Марага в арабских источниках

Как история Азербайджана древняя, так и история его городов. Одним из таких городов является древний город Марага, одна из столиц. Марага, один из экономически важных городов, в IX веке считался одним из самых известных азербайджанских городов. Город Марага был одним из самых известных городов Ближнего и Среднего Востока в ранние и средние века. Аль-Балазури, аль-Истахри, аль-Якуби, Ибн аль-Факих, Ибн Хаукал, аль-Мукаддас и другие, среди средневековых арабских авторов, дали информацию о Мараге и ее значении.

Источники на арабском языке предоставляют подробную информацию о городе Марага. Арабские авторы, предоставляющие информацию о городе, отмечают, что в городе были писатели, поэты, исследователи хадисов и юристы. Среди них особо упоминается Абу Мухаммад Джафар ибн Мухаммад аль-Мараги, один из знатоков хадисов, который побывал во многих местах для сбора хадисов и слушал известных ученых и писателей.

В арабских источниках Марага упоминается как город с большими плодородными, плавными и пышными садами. Арабские авторы также приводят сведения о многих древних памятниках, медресе и ханагах, оставленных огнепоклонниками в Мараге.

Ключевые слова: *Азербайджан, Ар-Ран, Марага, Марван ибн Мухаммад, аль-Ваджна ибн ар-Раввад*